

İMAMİYYE ŞİASI'NDA TAKİYYE ANLAYIŞINA YENİ BİR YAKLAŞIM

Mustafa EKİNCİ*

Özet

Şia'yla muhalifleri arasında takiyye konusu sorunlu alanlardan biridir. İlk Şii müellifleri, mezhep İmamlarından gelen takiyye ilgili haberleri herhangi bir siyasî ve sosyal değerlendirmeye tabi tutmadan olduğu gibi rivayet ettiklerinden konu istismara açık bir hale gelmiş ve çokça da istismar edilmiştir. Konuyla ilgili olarak Şia'ya yapılan tenkitler Şia ulemasını oldukça rahatsız etmiştir.

Son dönem Şii uleması bu belirsizliğin ve istismarın Şia'ya verdiği zararı görerek konuyu yeniden değerlendirmişlerdir. Yaptıkları izahlarla takiyyenin Şia'da da diğer İslam mezheplerinde anlaşıldığı gibi anlaşıldığını, her zaman ve her yerde caiz olmadığını, belirli bazı yerlerde haram olduğunu ve şartlarının tam oluşması halinde ancak bazı durumlarda caiz olabileceğini izah etmeye çalışmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Şia, takiyye, yalan, samimiyet.

A NEW APPROACH TO THE CONCEPT OF TAQIYYA (DISSIMULATION) IN THE İMAMIYYA OF SHI'A

Abstract

The issue of taqiyya (dissimulation) is one of the most controversial issues between the Shi'a and their opponents. The early Shi'i scholars related the accounts about the taqiyya as they were without criticising them from political and social point of view. Therefore, this subject has often been used and abused. The criticism levelled against the Shia'a on this subject annoyed the Shi'i scholars.

Having seen the bad effects of the discussion, the Shi'i scholars in modern period tried to reassessed the issue of taqiyya. They argue that, in essence, the

* Yrd. Doç. Dr., Harran Ün. İlahiyat Fak. İslam Mez. Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi.

Shi'î perception of taqiyya is similiar to that of the other Islamic sects, that it is not permissible in every occasion and that it can only be permissible if the necessary conditions are met.

Key Words: Shi'a, taqiyya (dissimulation), lie, truth.

Takiyyeten (تَقِيَّة) kelimesi, etimolojik olarak Arapça orijinli bir kelimedir ve mastardır. Bu mastarın mazi sığası teka (تَقَى), muzari sığası da yetki (يَتَّقِي) şeklindedir. Mastar sığası takiiyyeten (تَقِيَّة) şeklinde gelmekle beraber tuken (تَقَى) ve tikaen (تَقَاء) şeklindeki sığaları da vardır.¹ Ancak kelime dilimizde kısaltılmış şekli olan “Takiyye” şeklinde kullanılır.

Takiyye kelimesi lügat manası itibariyle “bir şeyden korkmak, çekinmek ve sakınmak” anlamlarına gelir.² İstilahta ise “gerçek anlamda can, mal ve namus emniyetinin olmadığı durumlarda, kendisini veya içinde bulunduğu grubu korumak maksadıyla, olduğundan farklı davranmak; benimsediği görüşlerinden -aslında vazgeçmediği halde- vazgeçmiş gibi görünmek ve muhalifleriyle aynı görüşteymiş gibi hareket etmek” anlamında kullanılır.³ Takiyye “Canını veya malını veya ırzını düşman şerrinden muhafaza etmektir” şeklinde de tarif edilmiştir.⁴

İstilahtaki bu anlamı itibariyle şartlarının tam manasıyla oluşması halinde takiyyenin caiz olduğu (yapılabilir oluşu) hemen hemen tüm mezhepler tarafından kabul edilmiştir.⁵ Genel olarak böylesi bir davranışa, Kur'an-ı Kerim

1 El-Müncid, Darü'l-Meşrik, Beyrut 1973, “Veka” (وَقَى) md. s. 915; Serdar Mutçalı, Arapça Türkçe Sözlük, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995, “Teka” (تَقَى) md., s. 89.

2 El-Müncid, “Veka” (وَقَى) md. s. 915; Mutçalı, Arapça Türkçe Sözlük, “Teka” (تَقَى) md., s. 89.

3 Kelimenin ıstlahî anlamı ve nerelerde yapılabileceği ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ebubekr Ahmed b. Ali er-Razî el-Cessas, Ahkamü'l-Kur'an, II, 9-10, Darü'l-Kutubi'l-Arabi, Beyrut trs.; Şemsuddîn es-Serahşî, el-Mebsut, XXIV, 43-47, Darü'l-Marife, Beyrut trs.; Takiyuddin Ahmed b. Abdulhalim İbn Teymiyye, Minhacu Sünneti'n-Nebeviyye, II, 46-48, tah. Muhammed Reşad Salim, Riyad 1986.

4 Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, II, 1074, İstanbul 1979.

5 Ancak Haricî fırkalarda bu konuda bir fikir birlikteliği bulunmamaktadır. Haricî fırkalardan Necedat grubuna göre ölüm tehlikesi karşısında hem kavlen hem fiilen takiyye (esas görüşünü sır olarak saklama, gizlenme, sakınma, susma) yapmak caizdir. Bunlar bu görüşlerine Al-i İmran 28. ayetini delil olarak getirirler. Ezarika grubunun görüşü ise şöyledir: “Takiyye ne kavlen ne de fiilen caiz değildir”. Bunlar da kendi görüşlerine Nisa 77. ayetini delil olarak getirirler. Diğer bir Haricî fırka olan Sufriye'ye göre ise “Takiyye fiilen değil sadece kavlen caizdir”. Geniş bilgi için bkz. İrfan Abdulhamid, İslam'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları, ter. M. Saim Yeprem, Marifet Yayınları, İstanbul 1994, s. 90; Muhammed Abdülkerim eş-Şehristanî, el-Milel ve'n-Nihel, ter. Mustafa Öz, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 119-140. Haricî fırkalardan günümüze kadar gelebilmiş olan İbadiye'nin görüşü ise

Al-i İmran suresi 28¹, Nahl suresi 106² ve Mü'min suresi 28.³ ayetlerinin izin verdiği kabul edilmektedir. Kur'an'ın bu iznine binaen bu manada takiyyenin yapılması biraz önce de ifade ettiğimiz gibi bazı istisnalar hariç tüm İslam mezhepleri tarafından kabul edilmektedir. Aralarında çok ciddi sayılabilecek bir ihtilaf da bulunmamaktadır.⁴

İş böyle olmakla birlikte takiyye anlayışı özellikle Şia⁵ ve Sünnî mezhepler

Necdat grubunun görüşleriyle aynıdır. Geniş bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fıçlalı, İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri, Ankara Ün. İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara 1983, s. 74-82, 125. Akidesini gizleme sanatının ustaları olarak kabul edilen İsmailîler, "Emrinde 40 kişi bulunduğu halde hakkını aramayan İmam değildir" görüşündedirler. Zeydîler ise İmam için takiyyeye başvurmak imkânını ortadan kaldıran sayıyı, Bedir savaşçılarından adedi olarak kabul ederler. Geniş bilgi için bkz. R. Strothman, "Takiya", İA, XI, 680, MEB, İstanbul 1979. Ayrıca İsmailîlerin tarihleri ve görüşleri için bkz. İmam Gazalî, Batınlığın İçyüzü (Fedaihu'l-Batiniyye), ter. Avni İlhan, Ankara 1993; Farhad Daftary, The Isma'îlis Their History and Doctrines, Cambridge, Bernard Lewis, The Origins of Isma'îlism, Cambridge 1940; Abdurrahman Bedevî, Mezahibü'l-İslamiyyin, II, 87-410, Darü'l-İlm Lilmelayin, Beyrut 1973; Muhammed Ebu Zehra, İslam'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi, ter. Ethem Ruhi Fıçlalı-Osman Eskicioğlu, Yağmur Yayınevi, İstanbul 1970, s. 76-79; Mustafa Öz, Nizari İsmailî Mezhebinde Ağa Hanlar Dönemi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1986. İsmailîlerin takiyye ile ilgili görüşleri için bkz. Mehmet Dalkılıç, Şia-Havari ve Ehl-i Sünnette Takiyye, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1992, s. 37-41; İsmailîlerin takiyyeyi nasıl ustaca kullanıp istismar ettikleriyle ilgili bkz. Avni İlhan, "Şia'da Usulu'd-Din", Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, İstanbul 1993, s. 426. Dürzîlerin takiyyeyi kullanma biçimleriyle ilgili bkz. Jacob Skovgaard-Petersen, Takiyye mi Yoksa Sivil Din mi? Lübnan'daki Mezhep Esasına Dayanan Devlet Çerçevesinde Dürzî Din Uzmanları, Alevî Kimliği, Editörler: T. Olsson, E. Özdalga, C. Raudvere, ter. Bilge Kurt Torun-Hayati Torun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 160-173.

- 1 "Mü'minler mü'minleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin. Her kim bunu yaparsa Allah'tan ilişği kesilmiş olur. Ancak onlardan bir korunma yapmanız başka. Allah sizi kendisinden korkmanız için uyarıyor. Sonuçta gidiş Allah'adır". Al-i İmran: 3/28.
- 2 "Her kim imanından sonra Allah'a küfrederse -kalbi imanla dolu olduğu halde zorlanan başka- ve kim küfre göğsünü açarsa, onların üstüne kesin kes Allah'tan bir gazap iner ve onlara büyük bir azap vardır". En-Nahl: 16/106.
- 3 "Firavun ailesinden imanını saklayan mü'min bir adam: "Bir adamı 'Rabbim Allah'tır' diyor diye öldürecek misiniz? Oysa o, size Rabbinizden açık delillerle gelmiştir. Hem o bir yalancı ise, çok sürmez yalanı boynuna geçer; fakat doğru ise size yaptığı tehditlerin bir kısmı olsun başınıza gelir". Şüphe yok ki, Allah, aşırı giden bir yalancıyı doğru yola çıkarmaz". Mü'min: 40/28.
- 4 Sünnî bakış açısıyla ilgili olarak takiyyenin cevazı, yapılabileceği yerler ve takiyyenin kısımları için bkz. el-Fahrü'r-Razî, et-Tefsirü'l-Kebir, VIII, 13, Beyrut trs.; es-Serahsî, el-Mebcut, XXIV, 43-47; el-Cessas, Ahkamü'l-Kur'an, II, 9-10; İbn Teymiyye, Minhac, II, 46-48; Bekir Topaloğlu, Kelam İlmî, Damla Yayınevi, İstanbul 1993, s. 211-212; Haksız yere öldürülmekten kurtulmak için yalan söylenebileceğine dair bkz. İmam Gazalî, İhyau Ulumi'd-Din, III, 308, Bedir Yayınevi, İstanbul 1977.
- 5 Şia, oldukça geniş bir kavramdır. Aslında lügat anlamı itibariyle diğer bazı aşırı (ğuluvv)

arasında sorunlu bir alandır. Bu sorun, “takiyye” kavramıyla ilgili olarak bu kelimenin, kullanıldığı yerlerde ne tür bir anlam ifade ettiği üzerinde bir algılama birlikteliğinin sağlanamamış olmasından kaynaklanmaktadır. Başka bir ifadeyle “takiyye” dendiği zaman sınırları tamamen belirlenmiş ve tam manasıyla tarifi yapılmış bir mefhum anlaşılammamaktadır. Söz konusu kelime kullanıldığı zaman, Şia mezhebine mensup bir şahıs zihninde canlanan belli bir manayı anlarken; yine bu kelime kullanıldığı zaman Sünnî bir şahıs daha farklı bir mana ve mefhumu anlayabilmektedir. Yani bu kelimenin anlaşılma biçiminde bir kavram kargaşası mevcuttur demek de mümkündür.¹

Mezheplerle ilgili olarak takiyye kelimesi geçtiği veya okunduğu zaman genellikle bir Sünnî'nin Şia'yla ilgili olarak bu kelimedenden anladığı anlam şöyle özetlenebilir: Şia'ya veya Gulat fırkalarına mensup olan kişilerin işine gelmediği ortamlarda yani hiç de can ve malın zayı olma tehlikesinin bulunmadığı durumlarda, asıl fikirlerini saklamak ve gizlemek için, olduğundan farklı görünmeleri ve inandıklarının aksine olan fikirleri rahatlıkla dile getirebilmeleridir. Açıkçası çok kolay ve rahat bir şekilde ikiyüzlü davranıp yalan söyleyebildikleri şeklinde anlaşılmmaktadır. Buna karşılık bir Şiî bu kelimeyi gördüğü veya okuduğu zaman daha farklı bir manayı² anlamaktadır ki bu da aynı kelimedenden farklı mana ve mefhumların anlaşılmasını netice vermektedir.

Böylesi bir kavram kargaşasının meydana gelmesinde, tarihi süreç içinde bazı Sünnî bilim adamlarının Şia'ya bu mefhum üzerinden şiddetli bir şekilde hücum etme isteklerinin önemli bir payı vardır.³ Ayrıca Şia'ya mensup olup yazdıkları kitaplarla Şiî akidenin oluşmasına katkı sağlayan ulemanın da bu tabiri işlerken veya tarif ederken bundan çok açık bir şekilde neyi kastettiklerini açıklayamamaları ve bu konuyu tam olarak izah edememelerinin de büyük bir

fırkaları da içine alır. Ancak günümüzde diğer aşırı fırkalar artık kendi isimleriyle anıldıklarından (İsmâiliyye, Nusayriyye, Dürziyye gibi) biz bu makalemizde Şia kelimesini artık Şia dendiğinde ilk akla gelen İmamiyye (İsnaaşeriyye/Caferiyye) mezhebini kastederek kullanılmaktayız.

1 Takiyye kelimesinin, ‘takiyyesi olmayan yani ittikasi olmayan, ilahî sırları ifşadan sakınması olmayan demektir’ manasında bir de tasavvufdaki kullanımı mevcuttur. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Anvi İlhan, Takiyye, Doğuşu ve Gelişmesi, Dokuz Eylül Ün., İlahiyat Fakültesi Dergisi, II, İzmir 1885, s. 170-172.

2 Şia'nın bu kelimedenden ne anladığı ileriki sayfalarda anlatılacaktır.

3 Sünnî camiadan konuyla ilgili olarak Şia'ya yapılan ve çok itici sayılabilecek tenkitler için bkz. Şah Abdülaziz Ğulam Hakim ed-Dehlevî, Muhtasar et-Tuhfetü'l-İsna Aşeriyye, Arapçaya ter: el-Hafız Ğulam Muhammed b. Muhyiddin b. Ömer el-Eslemî, İhtisar eden: Mahmut Şükrî el-Alusî, bsk. y.y.,trs.; İbn Teymiyye, Minhac, II, 46-48; İhsan İlahi Zahir, Şia'nın Kur'an İmamet ve Takiyye Anlayışı, ter. Sabri Hizmetli-Hasan Onat, Ankara 1984. Sünnî kesime karşı aynı tarzda çok itici sayılabilecek eserler de Şia müntesipleri tarafından kaleme alınmıştır.

payı vardır.¹ Bu kavram üzerinden Şia şiddetli bir şekilde tenkit edilirken; buna karşı bir kısım Şiî uleması takiiyeyi, oldukça yanlış anlamalara çekilebilecek bir tarzda savunmaya çalışmışlardır. Bu benimseme tarzını izah ederken kendi mezhep imamlarından gelen nakilleri hiçbir değerlendirmeye tabi tutmadan olduğu gibi aktarmaya çalışmışlar ve tabiri caizse problemin daha da içinden çıkılmaz hale gelmesine ve uygulamada istismar edilmesine² neden olmuşlardır. Örneğin -rivayetin sıhhati bir tarafa-³ hiçbir değerlendirmeye tabi tutmadan yani sözün söylendiği özel şartları ve durumları dikkate almadan İmam Cafer es-Sadık'tan rivayet ettikleri "Takiyye, benim ve atalarımın dinidir, takiiyeye uymayanın dini de yoktur"⁴, "Doğrusu mümine karşı riya ile davranmak şirkettir; evinde münafığa karşı riyakâr olmak bir ibadettir"⁵ şeklindeki sözleri böyle bir problemin oluşmasının en büyük nedenlerinden biri olmuştur.⁶ Şia'nın önde gelen müelliflerinden biri olan el-Kummî (Şeyh Saduk)'nin de bu konudaki görüşü "Takiyye vaciptir ve onu terk eden namazı terk edenle aynı durumdadır" şeklindedir.⁷ Halbuki bu sözleri -yukarıda da ifade ettiğimiz gibi rivayetleri eğer sahihse- söylendiği zaman, ortam ve maksada göre değerlendirmek gerekmektedir. Çünkü Cafer es-Sadık, camilerde ehl-i beyte

1 Takiyye kelimesinin kullanılması Cafer es-Sadık döneminde bile bazı sorunların ortaya çıkmasına neden olmuş ve bazı grupların onlardan ayrılmalarına sebep olmuştur. Geniş bilgi için bkz. Ebu Muhammed Hasen b. Musa en-Nevbahtî, Fırakü's-Şia, tas. H. Riter, İstanbul 1931, s. 56.

2 Takiyyenin istismarı ile ilgili olarak bkz. Fazlurrahman, İslam, ter. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, İstanbul 1993, s. 241.

3 Buharî, hadis konusunda Cafer es-Sadık'ın rivayetlerini, kendisi sıkı olmadığı için değil ancak onun ilim meclisine girip çıkan bazı kimselerin kendisinin söylemediği münker ve mevzu hadisleri ona isnad etmeleri sebebiyle el-Camiu's-Sahihine almamıştır. Ancak onun bazı rivayetleri kütüb-ü sittenin diğer kitaplarında mevcuttur. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Cafer es-Sadık", DİA, VII, 1, İstanbul 1993.

4 El-Küleynî, El-Usul Mine'l-Kafi, II, 219, neş. Ali Ekber el-Gaffari, Tahran 1388.

5 İbn Babaveyh el-Kummî, Şiî İmamiyyenin İnanç Esasları (Risaletü'l-İtikadati'l-İmamiyye), ter. Ethem Ruhi Fiğlal, Ankara 1977, s. 129.

6 Şu hususu da açıklamakta yarar vardır. Şia'ya göre İmamların bilgisi, hata ihtimali bulunmayan ledünnî bir bilgi olduğu için onlar aşılabilir ve sözleri herhangi bir şekilde kayıtlanamaz. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Öz, "Cafer es-Sadık", s. 2. Ayrıca Şiî Ulemanın hepsi aynı kanaatte değildir. Bu konuda Ahbarîlerle Usulîler arasında bazı görüş farklılıkları mevcuttur. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Halil İbrahim Bulut-Özkan Gül, İmamiyye Şiası'nda İlmü'l-İmam İnanç, Marife, yıl: 5, sayı:1, Bahar 2005, s. 75-92. Genel olarak Şia'nın İmamet anlayışı için bkz. Hasan Onat, Şiî İmamet Nazariyesi (Kuleynî, Kummî ve Tusî'nin Görüşleri Çerçevesinde), Ankara Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, XXXII, Ankara 1992, s. 89-110; Nasirüddin Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan et-Tusî, İmamet Risalesi, ter. Hasan Onat, Ankara Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, XXXV, Ankara 1996, s. 179-191.

7 El-Kummî, Risaletü'l-İtikadat, s.127.

lanet edildiği bir dönemde yaşamıştır.¹ Amcası Zeyd m.740 tarihinde, amcazâdeleri de m.762 tarihinde mevcut yönetimlere isyan etmişler ve bu isyanları neticesinde öldürülmüşlerdir. Bu durumda kendisine getirilen isyan tekliflerini de reddederek babasının ve dedesinin davranış tarzını tercih ettiğini bilfiil göstermiştir.² Burada takiyye kelimesini silahlı isyandan kaçınmak ve bu tür başkaldırlardan uzak durmak manasında kullandığı anlaşılmaktadır. ‘Din’ kelimesini de yine yöntem, tarz ve usul manasında kullandığını, bulunduğu ortamdan ve sergilediği davranışlarından anlamaktayız.

Durum böyle olunca meselenin yeni makalelerle ve yeni açılımlarla ele alınması gerekmektedir ki, gerçekten bu kelime kullanıldığı zaman okuyucu bu kelimedenden ne kastediliyor olduğunu tam manasıyla anlayabilsin. Bu konudaki kavram kargaşasının giderilmesi için de tenkit edenlerden ziyade, tenkit edilen kesimin bu kavramı nasıl algıladığı ve tarihi süreç sonunda bu kelimeye nasıl bir anlam yüklediklerini artık çok açık bir şekilde izah etmeleri gerekmektedir. Çünkü muhaliflerinin onları neyle suçladıkları asırlardan beri bilinmektedir. Bu anlayışın değişip değişmediği hususunu da son dönem Şii ulemasının bu konuda yazdıkları veya yazacakları eser ve makaleler tayin edecektir.

Bu konuda tarihi süreç içerisinde muhaliflerinin Şia’ya yönelttikleri suçlamalara³ bir bakacak olursak şöyle bir manzarayla karşılaşmaktayız.

Konuyla ilgili olarak İbn Teymiyye’nin görüşü şöyledir: “Rafizilerdeki nifak ve zındıka diğer taifelerdekinden daha çoktur... Şüphesiz yalanın üzerine bina edildiği nifakın esası, kişinin, kalbinde olmayı diliyle söylemesidir... Rafıza bunu dinin asıllarından (usulu’d-dinden) kılmış ve onu ‘takiyye’ diye de isimlendirmiştir”.⁴

İhsan İlahi Zahir’in düşüncesi ise şöyledir: “Şia lafzı söylenir söylenmez, onunla birlikte hemen ‘yalan’ da akla gelir. Bunlar sanki aralarında fark olmayan eş anlamlı iki kelime gibidirler. Bu iki kelime, mezhebin kurulup Şii akidelerinin ortaya çıkarıldığı gün birbirlerine yapışmışlardır. Şiilik yalan üzerine kurulmuştur ve yalanla ayakta durmaktadır. Şiilik yalan mahsulü olduğundan, Şii’ler ‘yalan’a takdis ve tazim süsü verdiler ve ona kendi isminden başka bir isim

1 Camilerde ehl-i beyte lanet okuma geleneğini, Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülaziz (halifeliği: h.99-101/m.717-720) ortadan kaldırmıştır.

2 “Mamer b. Hellad dedi: Ebu’l-Hasen’e Hilafet, hükümdarlık için isyan etmeyi, kalkışmayı sordum. Ebu Cafer (a.s.) (Muhammed Bakır) şöyle dedi: Takiyye benim ve babalarımın dinindedir. Takiyyesi olmayanın imanı olmaz”. Küleyni, el-Usul Mine’l-Kafi, II, 219.

3 Bu suçlamalar yapılırken İmamiyye Şia’sı ve diğer Gulat fırkaları çoğu zaman herhangi bir ayrıma tabi tutulmamış ve konu toptancı bir anlayışla ele alınmıştır. Halbuki İmamiyye Şia’sı, Gulat fırkalarını kendisinden saymamakta, hatta onları İslam dışı olmakla itham etmektedir. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. el-Kummî, Risaletü’l-İtikadat, s. 114.

4 İbn Teymiyye, Minhac, II, 46.

takarak 'takiyye' adını verdiler. Onlar takiyye ile sakladıklarının tersini, gizlediklerinin zıddını izhar ederler. Takiyyeye bağlılıkta son derece ileri giderler. Hatta onu dinlerinin bir esası, temeli ve aslı sayarlar. Bunu da masum kabul ettikleri imamlarından birine nispet ederler. Onların Buharîleri olan Muhammed b. Yakub el-Küleynî, bu hususla ilgili olarak şunu rivayet eder: "Takiyye, benim ve ecdadımın dinidir; takiyyesi olmayanın dini de yoktur". Bunu söyleyen, Şiîlerin iddialarına göre beşinci imamları olan Ebu Cafer'dir".¹

Ethem Ruhi Fığlalı'nın görüşleri de şöyledir: "Bu prensibi (takiyyeyi) yerli-yersiz alabildiğine kullanan İmamiyye, ileri sürdükleri herhangi bir görüşün aksinin ispat edilmesi karşısında, asıl kanaatin gizlendiğini ve takiyye yapıldığını söylemektedir. Böyle olunca da, İmamiyyenin nerede gerçeği izhar edip nerede takiyye yaptıklarını tespit, hemen hemen imkânsızlaşmaktadır".²

Şia hakkında bu şekilde genel bir kanaatin oluşmasının nedeni hiç şüphesiz yukarıda da bahsettiğimiz gibi Şiî ulemasının "Takiyye, benim ve atalarımın dinidir, takiyyeye uymayanın dini de yoktur" şeklindeki Cafer es-Sadık'a isnat ettikleri rivayeti hiçbir değerlendirmeye tabi tutmadan olduğu gibi kabul etmelerinden kaynaklanmaktadır. Halbuki tahsis ifade etme ihtimali çok yüksek olan bir sözü bu ihtimali hesaba katmayarak o sözü tamim etmek, kişiyi ve kişileri hatalı sonuçlara götürür. Cafer es-Sadık'ın, içinde bulunduğu dönemin siyasî manzarası göz önünde bulundurulursa bu sözü siyasî anlamda, özellikle devlet başkanlığı seçimi için kullandığı ihtimalinin çok yüksek olduğunu daha önce de ifade ettik.³ Tarihî verilerin ışığı altında bakıldığında Cafer es-Sadık'ın,

1 Zahir, Şia'nın Takiyye Anlayışı, s. 140.

2 Ethem Ruhi Fığlalı, Çağımızda İtikâdî İslam Mezhepleri, Selçuk Yay., İstanbul 1980, s. 133; Ethem Ruhi Fığlalı, İmamiyye Şiası, Selçuk Yayınları, İstanbul 1984, s. 225. Şiî müellifler "Şia'nın fikirleri tam bilinmiyor" iddiasına adeta fevran etmektedirler. Çünkü diyorlar, bizim görüşlerimizi anlatan binlerce kitap var. Bu kitapların hepsi Şia'nın her konudaki fikir ve düşüncelerini çok açık bir şekilde izah etmektedirler. Sünnî camiadan farklı olan yönlerimizin hepsi yazılmış ve kayıt altına alınmıştır. Buna rağmen "Şia'nın fikirleri tam olarak bilinmemektedir" iddiasını bir türlü anlayamadıklarını ifade etmektedirler. Bu itirazlar için bkz. Abbas Ali el-Musevî, Şübühâtü Havle's-Şi'a, Beyrut trs., s. 24-26.

3 İmam Cafer es-Sadık (699-765), Emevîlerin son dönemi ile Abbasîlerin ilk dönemlerini yaşamış bir şahsiyettir. Emevîler döneminde özellikle Irak'ta camilerde Ehl-i beyte küfretme dönemine şahit olmuştur. Babası Muhammed Bakır ve dedesi Ali b. Hüseyin (Zeynelabidin) gibi siyasetten uzak durmuştur. Amcası Zeyd b. Ali'nin m.740 yılındaki Emevîlere karşı olan isyanına katılmamış ve uzak durmuştur. Amcasının öldürülmesinden sonra siyasetten tamamen uzaklaşarak kendini ilme adanmış ve talebe yetiştirmekle meşgul olmuştur. Amcazâdelerinden Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye ile İbrahim b. Abdullah'ın 762 yılındaki Abbasîlere karşı isyan etmelerine karşı çıkmıştır. Siyasî ortamın müsait olmadığını gördüğünden, onlara başarılı olamayıp öldürülebileceklerini söyleyerek onları uyarmıştır. Hadiseler Cafer es-Sadık'ın öngördüğü şekilde gelişmiş ve adı geçen iki amcazâdesi Abbasîler tarafından öldürülmüştür. Şia kaynaklarına göre Cafer es-Sadık, 765 yılında Medine'de,

kanaatime göre belli bir konu için söylenmiş bulunan bu sözlerini Şii ulemanın hiçbir değerlendirmeye tabi tutmaksızın bunu umumileştirmesi ve ona genellik atfetmesi, onları Sünnî dünyası karşısında böyle bir duruma düşürmüştür. Bu durum karşısında Sünnî dünyasının tepkisi ise yukarıda da alıntı ifadelerle işaret ettiğimiz gibi tenkit dozu çok yüksek ifadelerle mevcut duruma tepki göstermek olmuştur. Şii uleması bu tenkit dozu çok yüksek eleştirilerden adeta bunalmışlardır dense herhalde yanlış olmayacaktır. Çünkü hemen hemen son asır Şii ulemasının tamamı, Caferîlikle ilgili yazdıkları eserlerde Sünnî kardeşlerinin kendilerini anlamadıklarını, anlayamadıklarını, üstelik bazı konularda yanlış anladıklarını beyan etmektedirler.¹ Bu konulardan birinin de takiyye meselesi olduğunu ifade etmekte ve bu meseleye özel bir yer ayırarak kendilerini onu izah etmek zorunda hissetmektedirler.² Aslında bu konuda Şia müelliflerine herhalde biraz hak vermek gerekmektedir. Her söyledikleri ve yazdıkları konularda onları yalancılıkla itham etmek doğru bir yaklaşım olmasa gerektir. Çünkü herhangi bir insan, istese de sürekli yalan söyleyemez. Zira böyle bir tutum insanın fitratına, tabiatına ve yaratılışına aykırı bir durumdur.

Son asır Şii ulemasının takiyyeyi izah şekilleri şöylece özetlenebilir. Muhsin el-Emin'in açıklamaları şöyledir: "Takiyye korku anında hilaf-ı vaki beyanlarda bulunmaktır. O Şia'ya has zannedilir ve üstelik takiyye sebebiyle ayıplanır. Ancak bu insafın azlığından dolayıdır. Çünkü o Şia'ya mahsus bir şey değildir. Ancak Şia'nın onunla şöhret bulması, takiyye yapmak zorunda kaldığı zalimane davranışlara çokça maruz kalması sebebiyledir. Takiyye, korku anında herkesten

Abbasî halifesi Ebu Cafer el-Mansur tarafından zehirlenerek öldürülmüştür. Cenazesi Cennetü'l-Baki'de babası ve dedesinin yanına gömülmüştür. Cafer es-Sadık'ın, hem amcasının ve hem de amcazâdelerinin siyasi isyanlarını tasvip etmeyip onlara katılmaması ve yapılan davetleri de reddetmesi oldukça dikkat çekicidir.

1 Yanlış anlamalardan yakınmalar için bkz. Muhsin el-Emin, A'yanü's-Şi'a, tah. Hasen el-Emin, I, 22, 30, 40-41, 119, Darü't-Te'arüf, Beyrut 1986; Kaşifü'l-Ğıta, Caferî Mezhebi ve Esasları, ter. Abdülbaki Gölpinarlı, Kum 1992, s. 23; Abbas Ali el-Musevî, Şübühat, s. 11, 12; Sayyid Muhammed Tabatabai, Shi'a, İngilizceye ter. Sayyid Husayn Nasr, Kum 1989, s. 223-225. Yanlış anlaşılma hususunda Şii ulemanın biraz da olsa haklılık payları vardır. Örneğin Şia'nın, toptancı bir yaklaşımla kendisinden olmayan kimseleri Müslüman saymadığı iddia edilebilmiştir. Bkz. İbrahim Çalışkan, Caferî Mezhebinde İbadetler, Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, İstanbul 1993, s. 485. Oysa Şii müelliflerinin önemli bir kısmı, İmamete inanmayı imanın değil de mezheplerinin usullerinden saydıklarından Caferî Mezhebine mensup olmayan Sünnî camiayı, Müslüman olarak kabul ettiklerini ısrarla vurgulamaktadırlar. Bkz. Kaşifü'l-Ğıta, Caferî Mezhebi, s. 44; Muhsin el-Emin, Ayanü's-Şia, s. 39; Ahmed Sabri Hamedani, İslam'da Caferî Mezhebi ve İmam Cafer Sadık Buyrukları, Ankara 1983, s. 3-4.

2 Furuu'd-Din'den Sünnî camiayla en çok tartışmalı konulardan bir diğeri de Mut'a nikâhı meselesidir. Konuyla ilgili mukayeseli açıklamalar için bkz. Abdulkadir Şener, "Şiiliğe Göre Furuu'd-Din", Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, İstanbul 1993, s. 454-455.

sadır olan bir şeydir. Bunda alay konusu olacak ve zaaf teşkil edecek herhangi bir şey de yoktur. Akıl buna işaret etmekte, şeriatin de getirdiği bir husustur bu. Şia da bunu ehl-i beyt imamlarından almıştır. Şia'yı takiyye yapmakla suçlayanları, takiyyeyi gerektirecek sebepler zuhur ettiğinde onu terk etmediklerini; akıllarının ve fitratlarının da onları takiyye yapmaya sevk ettiklerini görmekteyiz... Hz. Peygamber de peygamberliğin gelmesinden sonra üç yıl boyunca daveti açıkça değil de gizlice yapmıştır".¹

Abbas Ali el-Musevî'nin görüşleri de şöyledir: "Takiyye İslamî bir hükümdür. Kitap ve sünnetle varid olmuştur. Aklı başında olanlar da bunu amelen gerekli görmüşlerdir. Herhangi bir kimse takiyye sebebiyle imandan çıkmamıştır. Ümmet de bunu reddetmemiştir. Bununla beraber işi çığırından çıkarıp saptırmak ve sorumluluktan kaçmak isteyenlerin fikir ve düşünceleri bu hükümün yanlış anlaşılmasına vesile olmuş ve onu İslam'ın ruhundan uzaklaştırmıştır... Şia'nın takiyyeyle iştihar etmesi çokça zulme maruz kalarak onu icra etmek zorunda kalmasından dolayıdır. Takiyye, hem dinin hem Şia'nın asıllarından değil, furuat-ı diniyedendir. Bundan dolayı onu Şia'ya mahsus bir mesele farz etsek bile Şia onunla tekfir ve tefsik edilemez. İctihada ait bir mesele olduğundan Şia bu meselede hatalı da olsa bu hatası affedilir ve bir sevap alır... Bütün bunlarla beraber takiyye, dini fesada götüreceği, kan dökülmesine sebep olacağı ve dinin rükünlerinin tezelzüle uğrayacağı yer ve zamanlarda caiz değildir. Böylesi durumlarda cevaz ortadan kalktığından dolayı takiyye yapmak kesin olarak haramdır".²

Tabatabai'nin bu husustaki görüşü ise şöyledir: "Şüliğin en çok yanlış anlaşılan konularından biri de takiyyenin tatbiki ve uygulanması meselesidir. Burada daha geniş bir anlamı olmakla beraber kısaca herhangi bir tehlikeden sakınmak anlamında olan takiyye üzerinde durmayacağız. Aksine amacım, özellikle dinini veya ibadetlerini, karşıtlarının arasında icra etmesi halinde, vuku bulması kesin veya muhtemel bir tehlikenin söz konusu olacağı durumlarda belirli bazı dinî ibadetlerini veya dinini gizlemek zorunda kalacağı durumlardaki takiyye üzerinde durmaktır... Böylece konuyu şöyle özetleyebiliriz ki, takiyye,

1 Muhsin el-Emin, A'yanü's-Şi'a, I, 119. Muhsin el-Emin'in, Hz. Peygamberin nübüvvetin ilk üç yılındaki davetini gizlice yapmasını, kendi takiyye anlayışına delil olarak getirmeye çalışması son derece yanlış bir yaklaşımdır. Çünkü Hz. Peygamber hiçbir şekilde müşriklerin dediklerini yapmamış, onlardan görünmemiş ve belli bir süreliğine de olsa davasından vazgeçmemiş ve vazgeçmiş gibi görünmemiştir. Sadece ve sadece nübüvvetin başlangıcında o da belli bir zaman dilimi içinde İslam'a olan davetini açıktan değil de gizlice yapmıştır. Hepsi o kadar. Böylesi bir davranışı 'muhaliflerinin arasında inancını gizlemek' manasında olan takiyye olarak algılamak ve göstermek, iddiasına delil bulmakta zorlanan kişinin, zorlamalı tevellere ve arayışlara girmesinin bir sonucu olsa gerektir. Böylesi bir davranış olsa olsa 'ihtiyatlı bir davranış' olarak algılanabilir ve gösterilebilir.

2 Abbas Ali el-Musevî, Şübühat, s. 11-32.

ancak ve ancak kaçınılmaz kesin bir tehlikenin varlığı ve buna karşı çıkıp mücadele ve başarılı olma ümidinin kalmadığı durumlarda yapılmalıdır.

Maruz kalındığında ve karşılaşıldığında, takiyyenin yapılmasına müsaade edilen tehlikenin kesinlik derecesi ve büyüklüğü, Şî müçtehitler arasında tartışıla gelmiştir. Görüşümüze göre, takiyyenin icra edilmesine, ancak kişinin kendisinin veya ailesinden bir ferdinin hayatının söz konusu olduğu kesin bir tehlikenin varlığı durumunda müsaade edilir. Ayrıca kişinin kendisinin, hanımının veya ailenin bayan fertlerinden bir başkasının haysiyet, şeref ve namusunun kaybolma ihtimalinin ortaya çıkmasında; ve yine kişinin kendisinin ve ailesinin geçimini sağlayacak ve devam ettirecek vasıtalarından mahrum bırakılması sonucu olarak tamamen yoksulluk ve mahrumiyete sebep olacak derecede kendisine ait mal varlığının kaybolma tehlikesinin belirdiği durumlarda takiyye yapılmasına müsaade vardır. Her halükârda ihtiyat, önlenemeyen kesin veya muhtemel bir tehlikeden kaçış, tüm halklar tarafından kabul edilen ve tüm insanlar tarafından hayatlarının farklı evrelerinde uygulanan genel bir mantık kuralıdır”¹

Gölpınarlı'nın açıklamaları ise şöyledir: “...Takiyye, birinden, bir toplumdandan, çeşitli tarzlarda korunmak yahut mensup olduğu zümrenin malını, canını, inancını zarardan korumak manasına gelir”² Gölpınarlı takiyye ile ilgili olarak Al-i İmran suresi 28., Nahl suresi 106. ayeti ve diğer ilgili bazı ayet meallerini zikrettikten sonra şöyle devam etmektedir: “Görülüyor ki takiyye İslamî bir şeydir ve çok defa, tehlikeye uğrayan müminin, gücüne göre bir ruhsat mahiyetini taşır. Ancak bu ruhsat bir kalkandır. Mümin bununla kendisini, dinini, malını, evladını-iyalini ve dindaşlarını korur. Kalkanın savaşta kullanılan bir korunma aleti olduğu hiçbir zaman unutulmamalıdır. İmam Hasan'ül-Askerî, takiyyeye lüzum görülmeyen yerde takiyyeyle amel etmeyi, takiyyenin gerekli olduğu anda onu terk etmeyi hoş görmemişlerdir. Büyük haramlarda, mesela Kur'an-ı Mecid'i bâtil yönden tevil etmek, metn-i metnin tahrifine göz yummak, Müslüman bir toplumun zararına razı olmak, Müslümanlar arasında kan dökülmesine, Müslümanların mallarının, canlarının, ırzlarının, şereflerinin, bağımsızlıklarının yok edilmesine boyun eğmek, sebep olmak, Kâbe-i Muazzamanın, Hz. Peygamberin (a.s.) Ravza-i Mutahharasının, İmamların kabirlerinin, türbelerinin yıkılmasını, oralara ihanette bulunulmasını hoş görmek, Sünnetin yerini bid'atın tutmasına ses çıkarmamak, küfre razı olmak demektir ki böyle hallerde takiyye haramdır. Bu gibi işler ve haller,

1 Tabatabai, Shi'a, s. 223-225.

2 Abdülbaki Gölpınarlı, Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik, Der Yayınları, İstanbul 1997, s. 561.

takiyyeyle hareketi icap etmez...”¹

Diğer çağdaş bir Şîi uleması olan Muhammed Rıza el-Muzaffer’in görüşü de şöyledir: “Her insan, canına yahut malına yahut da yakınlarına bir zarar geleceğini anlayınca, tabii olarak bu zararı giderebilmek için inancını gizlemek zorundadır. Ehlibeyt İmamları ve onlara uyanlar da hemen her an, düşmanlarının çeşitli saldırılarına karşı bu zarureti duymuşlar, inançlarını, ibadetlerini gizlemişler,² bu yüzden de öbür insanlardan, başka mezhep ehlinde ziyade ‘takiyye’ ile ün kazanmışlardır.

Takiyyenin gerekli ve gereksiz yerleri vardır ve her hususta, herhalde zorunlu değildir. Hatta sırasında gerçeği belirtmek, dine yardım etmek, Allah yolunda savaşmak gibi hallerde takiyyeyi terk etmek vaciptir. Bu gibi hallerde mala cana bakılmaz. Kanlarının dökülmesi haram olan kişilerin öldürülmesi ihtimali, yahut batılı tervic, yahut da dinin esasının bozulması, Müslümanların sapıklığa sevk, zülüm ve cevrin açıkça icra edilmesi gibi hallerde, hasılı temeli sarsan hususlarda takiyye haram olur. Takiyye bazılarının sandıkları gibi ‘İmamiyye’yi gizli bir yeraltı toplumu haline getirmeyi amaçlamaz. Dini ve din hükümlerini bir sır haline getirmeye yönelmez. Bu nasıl düşünülebilir ki İmamiyyenin kitapları, fıkha, ahkâma, kelama, inançlara ait telifleri haddi aşkındır ve her yanda mevcuttur. Fakat ancak İmamiyyeyi kınamayı kuranlar, asırlar boyunca Emevîler, Abbas oğulları, iktidarı ele geçiren başkaları, kılıçla yaptıklarını yeter bulmamışlar, bir de kınayıya koyulmuşlar, takiyyeyi de bir kınayı vesilesi olarak kullanmışlardır”.³

Kâşifü'l-Ğıta'nın konuyla ilgili görüşleri ise şöyledir: “Şia'yı kınayanların dayandıkları ikinci şey de ‘takiyye’ yani mezhebin gizlenmesi keyfiyetidir. Bu hususta da Şia'yı kınayanlar, bilgisizliklerinden kınarlar. Takiyyenin manasını, yerini, gerçek lüzumunu im'an ile bilen, bunun yalnız Şia'ya aid olmayıp akıl ve

1 Gölpınarlı, Şiilik, s. 566-567.

2 Muhammed Rıza, burada tarihî gerçeklere aykırı beyanlarda bulunmaktadır. Çünkü hiçbir Ehlibeyt İmamı, inanç ve ibadetlerini gizlememiştir. Aksine inançlarını serbest bir şekilde açıklamışlar, ibadetlerini de açıkça yapmışlardır. Bu arada Emevî ve Abbasilerden kendilerine karşı yapılan zülüm ve işkencelere karşı dayanmış ve sabretmişlerdir. Ancak farklı bazı mülahazalarla silahlı isyanda da bulunmamışlardır. Ehlibeyt İmamlarının yani İmamiyyenin İmam olarak kabul ettiği On İki İmamın hiçbir şekilde takiyye yapmadıklarına dair bkz. Doktor Musa el-Musevî, Eş-Şiatü ve't-Tashih es-Sırau Beyne's-Şia ve't-Teşeyyü', Beyrut 1989, s. 55-57. Musa el-Kâzım'ın, Harun Reşid'e boyun eğmediği de bilinmektedir. Konuyla ilgili açıklamalar için bkz. Abdülbaki Gölpınarlı, On İki İmam, Der Yayınevi, İstanbul 1979, s. 124-126. “Takiyye yalnız Safevîler dönemine kadar Şiiler için önemli bir doktrin oldu”. Moojen Momen, An Intruduction to SHİ'İ ISLAM-The History and Doctrines of Twelver Shi'ism, Yale University Press, New Haven 1985, s. 183.

3 Muhammed Rıza el-Muzaffer, Akaidü'l-İmamiyye, ter. Abdülbaki Gölpınarlı, Yayıncılık Matbaası, İstanbul 1978, s. 67-68.

şeriat bakımından da gerekli olduğunu anlar. Her insan için en aziz ve en sevgili bulunan hayatını korumak için gerektiğinde takiiyeye başvurması zaruridir. Evet, şerefi için, hakkı korumak için, batılı yok etmek için insanın tehlikeye atılması da gerektir. Fakat böyle bir zaruret bulunmadıkça da ‘İnsanlar, iman edenleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesinler; bu işi yapan Allah’tan bir şey beklemesin; fakat onlardan çekinmeniz gerekse o başka...’¹ Ve ‘Zorla, cebirle; yüreği inançla yatışmışken istemediği halde dininden döndüğünü söyleyenden başka’² ayet-i kerimelerinde buyrulduğu gibi nefsini korumak için gerçeği gizlemesi lazımdır. Nitekim Ammar (r.a.)’ın, müşriklerin tazibine karşı nefsini korumak için onlarla mümaşat etmesi, anasıyla babasınınınsa (r. anhuma), Allah yolunda şehid olmaya razı olup nefislerini feda etmeleri meşhurdur. Takiyye ile amel, faydası yokken nefsinin telef ettirmemek için vaciptir. Böyle olduğu halde takiiyye, nefsin muhafazası için şarttır. Bir de ruhsat mevki vardır ki, bu da nefsi muhafazaya, hakkı takiiyeye yarayacağı zamandır. Fakat üçüncü şıkta, yani batılı tervic, halkı sapıklığa sevk, zulmü ve cevri idame ve ihya etmek gibi hususlarda takiiyye hiçbir zaman caiz değildir. Kınanırsa, böyle yerlerdeki takiiyye kınanmalıdır... Şia, Emeviyye devrinde, her türlü takibata uğradı. Abbasoğuları, Emevîlerin yolunu tuttu. Ali evladını ve şiasını ortadan kaldırmak için her çeşit zulmü icra etti. Böyle devirlerde bile Hucr ibn Adiyy el-Kindî,³ Amr ibn Hamık el-Huzzaî⁴... ve emsali, iman ve İslam’ın selameti, hakkın

1 Al-i İmran, 3/28.

2 Nahl, 16/106.

3 Hucr b. Adî (Adiyy), faziletleri dolayısıyla Hucru’l-Hayr diye de anılır. Sahabiden veya tabiinden olduğu tartışmalıdır. Sahabi olma ihtimali daha güçlüdür. Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer devirlerinde Suriye ve Irak’ın fetihlerinde bulunmuştur. Daha sonra Cemal ve Siffin savaşlarında Hz. Ali taraftarı olarak savaşmıştır. Hz. Ali’nin şehid edilmesinden sonra Kufe’ye yerleşti. Burada Emevî valilerinin Hz. Ali ve taraftarları aleyhindeki ve Emevî saltanatını bir türlü içine sindiremedi. Emevîlerin Kufe valisi Muğire b. Şube’nin Hz. Ali ve taraftarları aleyhindeki sözlerine tepki gösterdi. Hz. Ali’nin kendisinden daha faziletli olduğunu valinin yüzüne karşı söyledi. Daha sonra aynı tavrını yeni vali Ziyad b. Ebihî’ye karşı da gösterdi. Ziyad, kendisini Hucr’a karşı desteklemedikleri için Kufe eşrafını açıkça suçladı. Bunun üzerine eşraf Hucr’un çevresindeki bir kısım arkadaşlarını ikna ederek ondan ayırdılar. Arkadaş sayısı azalan Hucr daha sonra tutuklandı. Silahlı ayaklanma içinde olmakla suçlandı. Hucr’un aleyhine şahitlik yapanların yazılı ifadeleri alındı. On iki arkadaşıyla Suriye’de bulunan ve bizzat kendisinin de fethinde bulunduğu Merciazra’ya gönderildi. Yapılan soruşturma sonucu altı arkadaşı serbest bırakıldı. Hz. Ali’yi lanetlemesi halinde kendisinin ve diğer arkadaşlarının da serbest bırakılacağı söylendi. Ancak o bu teklifi reddetti. Bunun üzerine kendisi ve diğer arkadaşları 671 yılında öldürüldüler. Hayatı için bkz. Nebi Bozkurt, “Hucr b. Adî”, DİA, XVIII, 277-278, İstanbul 1998. Ayrıca Hucr’un bu hadiseler karşısındaki tutum ve davranışları için bkz. Hasan Onat, Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği, Ankara 1993, s. 43-61.

4 Amr b. Hamık, Hudeybiye anlaşmasından sonra Müslüman olmuştur. Hz. Osman’ın şehid edildiği hadisede elebaşı olarak yer almıştır. Halife Osman’ı öldüren dört kişiden biridir. Daha

batıldan ayırt edilmesi için kendilerini kurban etmekten çekinmediler. İmam Huseyn aleyhi's-salam ve ashabı, rıdvanullahi aleyhim ise bu şehidlerin seyyidleridir".¹

Son olarak Şîi bir sosyolog olan Ali Şeriatî de takiyyeyi daha farklı bir açıdan ele alarak şöyle demektedir: "Takiyye, iki tür taktikten ibarettir. **Birincisi, Vahdet takiyyesi:** Büyük İslam toplumunda Şia'nın başvurduğu takiyye, kendine ait ihtilaflı konuları aşarak İslam birliğinde tefrikaya neden olmama amacını taşır. Öyleyse takiyye Şia'nın kendi inancını koruduğu, ama bunu İslam toplumu içinde tefrikaya, parçalanmaya ve düşmanlıklara meydan vermeyecek biçimde yaptığı bir örtüdür. Bu nedenledir ki Mekke'ye gittiğinizde onlarla birlikte namaz kılmalısınız denilmektedir. Şu anda da bizim büyük âlimlerimiz şunu tavsiye ederler: Mekke ve Medine cemaat imamının ardında namaz kılın. Bu takiyyedir.² Taassuptan, ihtilaflı konulara dayanmaktan ve iç tefrikaya neden olan durumların gündeme getirilmesinden kaçınmak, aynı safta bulunanların karşıt görüşlerine katlanmak, kardeşlerin düşünce ve amellerine saygı, bir toplumun çoğunluğu karşısında iç birliğin korunması için, düşman karşısında ortak hedeflerin ve toplumun korunması hatırına azınlığın takiyyesi (Ali'nin iç ihtilaflar karşısındaki tavrı da bunun göstergesidir), bu takiyyenin kapsamında yer almaktadır.

İkincisi, savaşım takiyyesi: Mü'minin değil, imanın korunması için gizli savaşımın özel koşullarına uymaktır. Yani, Şia'nın düşünsel bir iş yapması, toplumsal ve siyasal bir savaşımında bulunması; ama konuşmaması, kendini göstermemesi, fitne nedeniyle hilafet odağı karşısında takiyye yapması, kısacası boş yere kayba uğramaması, boş yere kendi örgütünü, gücünü ve canını tehlikeye atmamasıdır. Öyleyse takiyye, hilafet karşısında güç ve odakları koruma, savaşım sürmesi, düşman karşısında bozguna uğramama yolunda bir güvencedir..."³

"Safevî Şia'sında takiyye oldukça açıktır ve açıklamanın gereği yoktur. Yollarını da kendiniz bilirsiniz..."

Safevî Şia'sına inanan bir adam, o kadar 'takiyye-zâde'dir ki 'bayım, evinizin adresi nedir?' diye sorduğumuzda rengi uçar. Son derece takiyye yapmış,

sonra Hz. Ali'nin taraftarı olarak Cemel, Siffin ve Nehrevan savaşlarına katılmıştır. Muaviye döneminde Hz. Osman'ın öldürülmesiyle ilgili olarak takibata uğramış ve bir rivayete göre 671 tarihinde Hz. Osman'a kısas olarak öldürülmüştür. Hayatı için bkz. Ahmet Önkal, "Amr b. Hamık", DİA, III, 84, İstanbul 1991.

1 Kaşifü'l-Ğıta, Caferi Mezhebi ve Esasları, s. 121-123.

2 Ali Şeriatî, burada takiyye kelimesini, sahip olduğu kendi görüşlerini muhafaza etmekle beraber, mevcut görüş farklılıklarının herhangi bir tefrikaya meydan vermemesi için onları geri plana itmek manasında kullanmaktadır.

3 Ali Şeriatî, Ali Şiası Safevî Şiası, ter. Feyzullah Artinli, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1990, s. 218.

inancını gizlemiş, görüşünü söylememiştir. Artık görüşünün ne olduğunu, ne gibi bir inanç taşıdığını bile hatırlamaz.

Safevî Şia'sında takiyye, kişinin doğal durumunu korumak, işinin ve hayatının selametini korumak, baş ağrısından, sıkıntıdan, tehlikeden, zarardan, hak ve batıl çatışmasından, inanç ve görev sorumluluklarından kaçınmak için hâkim gücün bütün pislikleri, sapkınlıkları ve tecavüzleri karşısında susmasıdır.

Bu yüzden, Ali Şia'sındaki takiyye, dostla bütünleşme ve düşmanla savaşım etkeni iken, Safevî Şia'sında savaşımın mutlak tatilidir. Aynı takiyyenin yerine, tefrika ve taassubun etkin ögesi olan bir iş yapıldığını görüyoruz.

Ali Şia'sında takiyye, bir 'amelî taktik' olup koşullara ve durumlara bağlıdır. Bu yüzden rehberin teşhisiyle kimi zaman yasaklanır ve hatta haram kılınır. Safevî Şia'sında ise takiyye, sabit ve Şiî olmanın gereği bir 'inanç temeli'dir'.¹

Tüm bu yazarların takiyye ile ilgili olarak vurguladıkları ortak nokta takiyyenin ayet ve hadislere dayanan İslamî bir konu olduğu ve şartlarının tam bir şekilde oluşması halinde bunun yapılmasında da herhangi bir maninin bulunmadığıdır. Çünkü ayet ve hadisler, özellikle Hz. Ammar olayı, Hz. Peygamberin ona: "Bir daha sana eziyet ederlerse dediklerini yap" demesi bunun yapılabileceğine bir delildir. Yine onlara göre diğer tüm mezhepler de yeri geldiğinde takiyyeyi uygulamaktan çekinmemişlerdir. Nitekim "Halku'l-Kur'an" meselesinde ehl-i hadis uleması da üç dört kişi hariç -ki bunlardan birisi de Ahmed b. Hanbel'dir- takiyye yapmış ve dönemin Abbasî halifesine karşı çıkmamışlardır.² Aslında zaman zaman tüm insanların bunu hayatlarının belli bazı dönemlerinde uyguladıklarını açıklamaktadırlar. Ancak burada dikkati çeken bir nokta, hayatî tehlikenin bulunduğu bir ortamda, kişinin hayatının sönmesi hiçbir işe yaramayacaksa, Şiî ulemasının böyle bir durumda kişinin hayatını korumak maksadıyla takiyyeyi gerekli yani vacip görmesidir. Ancak kişinin kendi ölümüyle, belli bazı hizmetlere vesile olması halinde ise takiyyeyi kişinin kendi tercihine bırakmışlardır. Yine dikkati çeken bir başka husus da şudur: Bâtılı tervic, halkı sapıklığa sevk, zulmü ve cevri devam ettirme, kanı helal olmayan birini öldürme, başkasının malını çalıp çırpırmaya zorlanma, başkasının namusunu lekedâr etmek v.b. durumlarda takiyyeye hiçbir şekilde izin vermemeleri ve haram saymalarıdır. Hz. Ali'nin ilk üç halife karşısındaki tutumu ile Hz. Hasan'ın halifeliği Muaviye'ye devri hadiselerini ise "ümme için maslahatı tercih etme" düşüncesiyle açıklamaktadırlar. Çünkü onlara göre eğer Hz. Ali, Hz. Ebubekir'e muhalefetini sürdürüp altı ay sonra da olsa biat etmeseydi, ümme arasında o zaman büyük bir fitne çıkmış olacaktı. Hz. Ali,

1 Ali Şeriati, Ali Şiası, s. 219.

2 Ayetullah Mehdî el-Hüseynî er-Ruhani, "mekaletü Avni İlhan ve talikatuna aleyha", Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu, İstanbul 1993, s. 447.

Ebu Süfyan'ın 'halifeliği kendisi için kılıç zoruyla alma' teklifini de bu yüzden reddetmiştir. Hz. Ali, bu fitneyi bertaraf etmek için biat etmiştir. Hz. Hasan da aynı durumdan dolayı, -İmametinden değil ancak dünyevî bir hakimiyet olan halifelikten vazgeçerek onu Muaviye'ye devretmiştir. Böylesi bir davranış korkaklıktan dolayı değil, ümmetin maslahatını gözetmekten dolayıdır.

Aslında, Şii ulema böyle bir yorum getirmekle takiyeden diğer İslam mezheplerinin algıladıkları bir manayı anladıklarını ve bunda da yadırganacak bir husus bulunmadığını ısrarla belirtmek istemektedirler. Ancak, tarihi süreç içinde Şia müttesipleri arasında uygulamadaki durum bu sınırları oldukça aşmıştır. Şia uleması bu durumu da, zulüm ve baskılara en çok maruz kalan kesimin Şia mensupları olmalarıyla izah etmeye çalışmaktadırlar.¹

Bununla beraber Şii uleması, takiiye meselesinin yerli yersiz kullanılmasının Şia'ya verdiği zararı hissetmiş olmalı ki bu kelimeye ıstılahî manasına uygun, diğer İslam mezhepleri tarafından da kabul edildiği şekliyle bir anlam vermekte bulduklarını açıklamakla bu zararın önüne geçmek istemişlerdir.²

Son asır Şii ulemasının bu yöndeki çabaları, dolaylı da olsa bazı Sünnî bilim adamlarının da onlara sempatiyle bakmasını netice vermiştir.³ Tarihte birkaç

1 Aslında zulme maruz kalanlar sadece Şia mensupları değildir. Tarihi süreç içinde zaman zaman her mezhebin mensupları çeşitli zulüm ve baskılara maruz kalmışlardır. Coğrafyamızla ilgili olarak XVI. asırdan itibaren Anadolu'da belli aralıklarla Alevîler de çeşitli baskılara maruz kalmışlardır. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Ahmet Refik, Onaltıncı Asırda Rafizilik ve Bektaşilik, İstanbul 1932; Saim Savaş, XVI. Asırda Anadolu'da Alevîlik, Vadi Yayınları, Ankara 2002. Ayrıca, Yavuz Selim ve Şah İsmail'in, Sünnîlik ve Kızılbaşlığı birbirlerine karşı nasıl kullandıkları ile ilgili bkz. Hasan Onat, Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine, İslâmîyât, VI, sayı: 3, Temmuz-Eylül 2003, Ankara 2003, s. 111-126. İran coğrafyasında özellikle Safevîler döneminde de Sünnîler, silahlı herhangi bir isyana teşebbüs etmedikleri halde çeşitli baskı, zulüm ve katliamlara maruz kalmışlardır. Hatta öyle ki, Safevî Devletinin Kızılbaş muhafızları çarşı pazarda dolaştıkları zaman Ebubekir, Ömer ve Osman'a lanet diye bağırduklarında Sünnîler dahil herkes 'ziyade olsun' demek zorundaydı. Buna karşı çıkanların karınları kılıçla deşiliyor ve kafaları kesilerek hayatlarına son veriliyordu. Konuyla ilgili detaylar için bkz. Hasan Rumlu, Ahsenü't-Tevârih, I, 61, tashih: C. N. Seddon, Baroda 1931.

2 Bazı konularda Şia'dan etkilenen Anadolu Alevîliğinde de takiiye artık eski önemini yitirmiştir denebilir. Bkz. İlyas Üzüm, Günümüz Alevîliği, İSAM Yayınları, İstanbul 1997, s. 88. Ancak yine de ihtiyatlı bir yaklaşım için bkz. Reha Çamuroğlu, Günümüz Alevîliğinin Sorunları, Ant Yayınları, İstanbul 1994, s. 99-104. Alevîler arasında takiiyenin farklı bir şekilde kullanımı da mevcuttur. "Şii'lerden Bektaşî-Alevîlere geçmiş adetler arasında; bir and içme gerektiğinde, içinden, sözünü geri alarak bu andı geçersiz kılma anlamında takiiye uygulaması da bulunmaktadır". Bkz. Irene Melikoff, Hacı Bektaş Efsanesinden Gerçeğe, ter. Turan Alptekin, İstanbul 1999, s. 253.

3 Çeşitli siyasî ve sosyal etkenlerden dolayı son asırda her iki mezhebe mensup bazı bilim adamlarının karşılıklı anlayış içerisinde birbirlerine karşı ılımlı davranmaları ve mezhepleri birbirine yakınlaştırma çalışmalarlarıyla ilgili olarak bkz. Hayreddin Karaman "Caferiyye", DİA, VII, 9, İstanbul 1993.

defa Sünnî ve Şii'leri birbirine yakınlaştırma çabaları olmuş, ancak bu teşebbüsler tepeden inme yapılmaya çalışıldığı için tam bir birlikteliği sağlayamamıştır.¹ Ancak bu defaki yakınlaşma daha farklı bir şekilde, daha farklı bir mecrada, bir bakıma kendiliğinden, dışardan herhangi bir zorlama olmaksızın, ilmî sempozyumların yapılması,² karşılıklı diyalogların kurulması neticesinde birbirlerini daha iyi tanıma ve Şîî İmamiyye mezhebinin ibadet hükümleriyle de ibadet edilmesinde herhangi bir mahzurun bulunmadığına dair verilen bazı fetvalar şeklinde cereyan etmektedir.³ Hiç şüphesiz bu yakınlaşmada, Müslümanların birbirlerini daha iyi tanımaları⁴ ve genel olarak her açıdan bilim sevilerinin artmasının yanında; özellikle 20. asırda bütün dünyayı saran, bütün din ve mezheplere karşı olan dinsizlik cereyanının da tesiri vardır. Ayrıca, adı geçen asırda din ve vicdan hürriyetinin kabul gören ve halen de yükselmekte olan bir değer olduğunun da tesirini unutmamak lazım.

1 1735 yıllarındaki böylesi bir teşebbüs için bkz. Topaloğlu, Kelam İlmi, s. 317-349. Nadir Şah tarafından organize edilen bu teşebbüsün sosyal açıdan yapılmış bir analizi için bkz. Hasan Onat, XVIII. Asırda Sünnî-Şîî İttifak Arayışları Üzerine, www.hasanonat.com, 24. 07. 2006. Nadir Şah tarafından bu maksatla yapılan bu toplantının tarihi sorunludur. Bağdat valisi Vezir Ahmed Paşa tarafından gönderilen ve bu bilimsel toplantıya Nadir Şahı temsilen gözlemci olarak katılan Osmanlı'nın Irak ulemasından Ebu'l-Berekat Abdullah Efendi b. Huseyn el-Bağdadî (es-Suveydî), konuyla ilgili olarak yazdığı eserinde bu tarihi 1148 (1735-36) olarak vermektedir. Topaloğlu, Kelam İlmi, s. 319. Oysa V. Minorsky bu toplantı tarihini 1156 (1743) olarak vermektedir. Bkz. V. Minorsky, "Nadir Şah", İA, IX, MEB, İstanbul 1970, s. 27. es-Suveydî tarafından verilen h.1148 tarihinin bir baskı hatası olması kuvvetle muhtemeldir.

2 13-15 Şubat 1993 tarihinde İslami İlimler Araştırma Vakfı tarafından İstanbul'da düzenlenmiş bulunan "Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu" ile 15-20 Şubat 2004 tarihinde Türk Tarih Kurumu ile İran İslam Cumhuriyeti Kültür ve İslamî İlişkiler Kurumu tarafından İsfahan'da yapılmış bulunan "10-20. Yüzyıllar Arasında Türk ve İranlıların Batı İle İlişkileri Sempozyumu" gibi daha bir çok ilmî toplantı ve sempozyumların düzenlenmesi hiç şüphesiz karşılıklı olarak birbirlerini tanımayı ve olumlu sayılabilecek daha bir çok davranışı, çok daha ileri bir seviyeye ulaştıracaktır.

3 Gölpinarlı, Şiilik, s. 15; Camiü'l-Ezher Şeyhi, Şeyh Mahmut Şaltut'un verdiği fetvanın orijinal metni için bkz. a.g.e., s. 668.

4 "Hatta bazı İstanbul camilerinde ve Türkiye'nin bazı yerlerinde ben, eli açık durup namaz kılmakta iken, bana hakaret ettiler. Ben bu hakareten müteesir olmadım ve üzgün değilim. Ancak bazı Müslümanların cehalet ve gafletlerine fevkalade müteesirim...". Sabri Hamedanî, İslam'da Caferî Mezhebi, s. 109. Bugün için ise araya herhangi bir siyasî düşünce ve mülahaza girmeksizin, böyle birinin ellerini bağlamadan namaz kılmaları halinde hakarete uğrayacağını sanmıyorum. Böyle bir durumda İslam dünyasının çok büyük bir bölümünde Müslüman kitle tarafından 'namazını kılsın da hangi mezhebe göre kıyorsa kılsın' düşüncesinin ağır basacağını ve ön plana çıkacağını tahmin etmek o kadar da zor olmasa gerektir.

Sonuç

Takiyye, lügatte “korunmak, çekinmek ve sakınmak” anlamlarına gelir. Istilahta ise “gerçek anlamda can, mal, namus, şeref ve haysiyetin kaybolma tehlikesi karşısında kendini veya içinde bulunduğu grubu korumak maksadıyla, olduğundan farklı görünmek, daha önceden benimsemiş bulunduğu görüş ve düşüncelerinden geçici olarak belli bir süre vazgeçmek” anlamına gelir.

Sünnî mezhepler takiyye konusuna o kadar önem vermezken, İslam mezheplerinden Şia, bu konuya oldukça büyük bir değer atfetmiş, hatta onu belirli bazı durumlarda vacip saymıştır. Şia takiyye ile ilgili inancını “takiyyesi olmayanın dini de yoktur” cümlesiyle adeta formüle etmiştir. Şîi ulema da tarihî süreç içinde Şia'nın varlığını muhafaza edebilmesinde bu prensibe borçlu olduğunu belirtmişlerdir. Durum böyle olmakla beraber Şîi ulema, olur olmaz yerlerde rast gele takiyye yapılmasına izin vermemektedirler. Ancak Şia'ya mensup olan halk tabakaları bu sınırlara riayet etmemiş veya edememiş ve bu konuyu alabildiğine serbest bir şekilde kullanarak işin istismar edilmesine neden olmuşlardır. Bu durum Şia muhalifleri, özellikle Sünnî kesim tarafından şiddetli bir şekilde tenkit edilmiş ve Şia müntesipleri, hiçte gereği yokken takiyye yapıp çok rahat bir şekilde yalan söyleyebilmekle itham edilmişlerdir.

Kendilerine yapılan bu yalancılık ithamından son derece rahatsız olan Şîi ulema yazdıkları eser ve makalelerle konuyu yeniden değerlendirmişler, takiyyenin tarifini yeniden hatırlatmışlar ve bu konudaki ithamları reddetmişlerdir. Takiyyenin İslamî bir prensip olduğunu, buna çeşitli ayet ve hadislerin izin verdiğini, bu bağlamda Ammar olayının buna bir delil teşkil ettiğine vurgu yapmışlardır. Takiyyenin ancak ve ancak mal, can ve namus emniyetinin kalmadığı bir ortamda başvurulması gereken bir ruhsat olduğunu ifade etmişlerdir. Aksi takdirde takiyye yapmanın caiz olmadığını; hele hele Kur'an'ı batıl yönden tevil etmek, onun metninin tahrifine göz yummak, kan dökülmesine sebep olmak, başka bir müminin malının, canının ve namusunun yok edilmesine boyun eğmek, küfre razı olmak v.b. durumlarda takiyye yapmanın asla caiz olmadığını, bu gibi yerlerde takiyye yapmanın kesin olarak haram olduğunu özellikle vurgulamışlardır.

Son devir Şîi ulemasının takiyyeyi genellikle yukarıda yapılan izah çerçevesinde anladığı ve kabul ettiği müşahede edilmektedir. Özellikle Tabatabai ve Gölpinarlı'nın takiyyeyi anlama ve tarif şekli ile Sünnî camianın anlama konsepti arasında çok ciddi bir fark görünmemektedir. Bilhassa Sünnî bir muhit içinde büyüyen veya bir şekilde Sünnî camiayla ciddî bir diyalog içinde olan Şîi ulemanın, –Gölpinarlı örneğinde görüldüğü gibi- daha mutedil, daha ılımlı düşündüğü, Şia'yla Sünnî camia arasındaki ihtilafli konularda mümkün mertebe her iki tarafı uzlaştırıcı bir rol oynamak istedikleri müşahede edilmektedir. Tarihî süreç içinde Şîi ulemanın bu aşamaya gelmesinde, hiç

şüphesiz Şia üzerindeki siyasî baskıların son bulması ve temel insan haklarından kabul edilen “din ve vicdan hürriyeti”nin bütün dünya kamuoyunda genel kabul gören bir prensip haline gelmesinin ve çoğu hükümetlerce bunun yeterince uygulanmasının da büyük bir rolü ve payı vardır.

BİBLİYOGRAFYA

AHMED SABRİ HAMEDANİ, İslam'da Caferî Mezhebi ve İmam Cafer Sadık Buyrukları, Ankara 1983.

AHMET REFİK, On Altıncı Asırda Rafizîlik ve Bektaşîlik, İstanbul 1932.

ALİ ŞERİATİ, Ali Şiası-Safevî Şiası, ter. Feyzullah Artinli, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1990.

BEDEVÎ, Abdurrahman, Mezahibü'l-İslamiyyin, II, Darü'l-İlm Lilmelayin, Beyrut 1973.

BULUT, İbrahim-Özkan Gül, İmamiyye Şiası'nda İlmü'l-İmam İnancı, Marife, yıl: 5, sayı:1, Bahar 2005.

BOZKURT, Nebi, "Hucre b. Adî", DİA, XVIII, İstanbul 1998, s. 277-278.

EL-CESSAS, Ebubekr Ahmed b. Ali er-Razî, Ahkamü'l-Kur'an, II, Darü'l-Kutubi'l-Arabi, Beyrut trs.

ÇALIŞKAN, İbrahim, "Caferî Mezhebinde İbadetler", Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu, İstanbul 1993, s. 481-497.

ÇAMUROĞLU, Reha, Günümüz Alevîliğinin Sorunları, Ant Yayınları, İstanbul 1994,

DAFTARY, Farhad, The Isma'ilis Their History and Doctrines, Cambridge 1992.

DALKILIÇ, Mehmet, Şia-Havaric ve Ehl-i Sünnette Takiyye (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1992.

ED-DEHLEVÎ, Şah Abdülaziz Ğulam Hakim, Muhtasar et-Tuhfetü'l-İsna Aşeriyye, Arapçaya ter: el-Hafız Ğulam Muhammed b. Muhyiddin b. Ömer el-Eslemî, İhtisar eden: Mahmut Şükrî el-Alusî, bsk. y.y., trs.

EL-FAHRÛ'R-RAZÎ, et-Tefsirü'l-Kebir, VIII, Beyrut trs.

FAZLURRAHMAN, İslam, ter. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Selçuk Yayınları, İstanbul 1993.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri, Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara 1983.

-----, Çağımızda İtikâdî İslam Mezhepleri, Selçuk Yay., İstanbul 1980, s. 133.

-----, İmamiyye Şiası, Selçuk Yayınları, İstanbul 1984.

GAZALÎ, İmam, İhyau Ulumi'd-Din, III, Bedir Yayınevi, İstanbul 1977.

-----, Batinîliğin İçyüzü (Fedaihu'l-Batiniyye), ter. Avni İlhan, Ankara 1993.

GÖLPINARLI, Abdülbaki, Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiîlik, Der Yayınları, İstanbul 1997.

-----, On İki İmam, Der Yayınevi, İstanbul 1979.

HASAN RURLU, Ahsenü't-Tevarih, I, tashih: C. N. Seddon, Baroda 1931.

İBN BABEVEYH, el-Kummî (Şeyh Saduk), Risaletü'l-İ'tikadati'l-İmamiyye, ter. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1977.

İBN TEYMİYYE, Takiyuddin Ahmed b. Abdulhalim, Minhacu Sünneti'n-Nebeviyye, II, tah. Muhammed Reşad Salim, Riyad 1986.

İLHAN, Avni, "Şia'da Usulu'd-Din", Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu, İstanbul 1993, s. 409-434.

-----, Takiyye Doğuşu ve Gelişmesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, II, İzmir 1985, s. 157-175.

İRFAN, **Abdulhamid**, İslam'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları, ter: M. Saim Yeprem, Marifet Yayınları, İstanbul 1994.

KARAMAN, Hayreddin, "Ca'feriyye", DİA, VII, İstanbul 1993, s. 9.

KAŞİFÜ'L-ĞITA, Ayetullah Muhammed Huseyn, Caferî Mezhebi ve Esasları, ter. Abdülbaki Gölpınarlı, Kum 1992.

EL-KÜLEYNÎ, El-Usul Mine'l-Kafî, I-II, neş. Ali Ekber el-Gaffari, Tahran 1388.

LEVİS, Bernard, The Origins of İsmâ'ilism, Cambridge 1940.

MELIKOFF, Irene, Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe, ter. Turan Alptekin, İstanbul 1999.

MİNORSKY, V., "Nadir Şah", İA, IX, MEB, İstanbul 1970.

MOOJAN MOMEN, An Introduction to Shi'î İslam The History and Doctrines of Twelver Shi'ism, Yale University Pres, New Haven 1985.

MUHAMMED, Ebu Zehra, İslam'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi, ter. Ethem Ruhi Fığlalı-Osman Eskicioğlu, Yağmur Yayınevi, İstanbul 1970.

MUHSİN EL-EMİN, A'yanü's-Şi'a, tah. Hasen el-Emin, I, Darü't-Te'arüf, Beyrut 1986.

EL-MUSEVÎ, Abbas Ali, Şübühatü Havle's-Şi'a, Beyrut trs.

EL-MUSEVÎ, Doktor Musa, Eş-Şiatü ve't-Tashih es-Sirau Beyne's-Şia ve't-Teşeyyü', Beyrut 1989, s. 55-57.

MUTÇALI, Serdar, Arapça Türkçe Sözlük, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995, “Teka” (تَكَى) md., s. 89.

EL-MUZAFFER, Muhammed Rıza, Akaidü'l-İmamiyye, ter. Abdülbaki Gölpınarlı, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1978.

EI-MÜNCİD, Darü'l-Meşrik, Beyrut 1973, “Veka” (وَكَى) md. s. 915.

EN-NEVBAHTÎ, Ebu Muhammed Hasen b. Musa, Firakü's-Şia, tashih: H. Riter, İstanbul 1931.

ONAT, Hasan, Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine, İslamiyat, VI, sayı:3, Temmuz-Eylül 2003, Ankara 2003, s. 111-126.

-----, Emevî Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği, Ankara 1993.

-----, Şii İmamet Nazariyesi (Küleynî, Kummî ve Tusî'nin Görüşleri Çerçevesinde), Ankara Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, XXXII, Ankara 1992.

-----, XVIII. Asırda Sünnî-Şii İttifak Arayışları Üzerine, www.hasanonat.com, 24. 07. 2006.

ÖNKAL, Ahmet, “Amr b. Hamık”, DİA, III, İstanbul 1991, s. 84.

ÖZ, Mustafa, “Cafer es-Sadık”, DİA, VII, İstanbul 1993.

-----, Nizarî İsmailî Mezhebinde Ağa Hanlar Dönemi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1986.

ER-RUHANÎ, Ayetullah Mehdî el-Huseynî, “Mekaletü Avni İlhan ve Talikatuna Aleyha, Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, İstanbul 1993, s. 447.

SAVAŞ, Saim, XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik, Vadi Yayınları, Ankara 2002.

ES-SERAHSÎ, Şemsuddin, el-Mebcut, XXIV, Daru'l-Marife, Beyrut trs.,

SKOVGAARD-PETERSEN, Jacob, Takiyye mi Yoksa Sivil Din mi? Lübnan'daki Mezhep Esasına Dayanan Devlet Çerçevesinde Dürzî Din Uzmanları, Alevî Kimliği, Editörler: T. Olsson, E. Özdalga, C. Raudvere, ter. Bilge Kurt Torun-Hayati Torun, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

STROTHMAN, R. “Takiya”, İA, XI, MEB, İstanbul 1979, s. 679-680.

ŞENER, Abdulkadir, “Şiiliğe Göre Furuu'd-Din”, Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu, İstanbul 1993, s. 451-463.

EŞ-ŞEHRİSTANÎ, Muhammed Abdülkerim, El-Milel ve'n-Nihel, ter. Mustafa Öz, İstanbul 2005.

TABATABAÎ, Sayyid Muhammad Husayn, Shi'a, İngilizceye ter. Sayyid Husayn Nasr, Kum 1989.

TOPALOĞLU, Bekir, Kelâm İlmi, Damla Yayınevi, İstanbul 1993.

Et-TUSÎ, Nasirüddin Muhammed b. Muhammed b. el-Hasan, İmamet Risalesi, ter. Hasan Onat, Ankara Ün. İlahiyat Fak. Dergisi, XXXV, Ankara 1996.

ÜZÜM, İlyas, Günümüz Alevîliği, İSAM Yayınları, İstanbul 1997.

YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, II, İstanbul 1979.

ZAHİR, İhsan İlahi, Şia'nın Kur'an İmamet ve Takiyye Anlayışı, ter. Sabri Hizmetli-Hasan Onat, Ankara 1984, s. 140.